

ДОКТРИНА ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА ЯК ТЕОРЕТИЧНЕ ПІДГРУНТЯ МОДЕРНІЗАЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

DOCTRINE OF CIVIL LAW AS A THEORETICAL BASIS OF MODERNIZATION OF CIVIL LEGISLATION OF UKRAINE

Павлюк Н.М., к.ю.н.,

асистент кафедри цивільного права та процесу

*Навчально-науковий інститут права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»*

У статті проведено теоретико-правовий аналіз та систематизація наукових підходів до змісту цивільно-правової доктрини у вітчизняному та зарубіжному правознавстві та її ролі в удосконаленні правового регулювання цивільно-правових відносин з урахуванням модернізаційних трансформацій, пов'язаних зі змінами ідеалів і пріоритетів державно-правового розвитку України. Наголошується на відсутності єдиного поняття цього правового явища та широкий спектр вихідних характеристик його змісту, що створює передумови і для різних варіантів його використання в понятійному апараті юридичної науки, правотворчих і правозастосовних процесах, ускладнює визначення ролі цивілістичної доктрини як регулятора суспільних відносин. Розкривається зміст поняття правової доктрини та її співвідношення з поняттям правової догми. Наводиться поняття та характеристика змісту доктрини цивільного права як невід'ємної складової частини загальної правової доктрини. Відзначається, що цивілістична доктрина як концептуальна основа формування цивільного права і його розвитку характеризується внутрішньою єдністю історико-правового досвіду, наукового осмислення актуального стану правової дійсності, з якого випливає усвідомлення потреби в змінах системи цивільно-правового регулювання. Розглядаються форми прояву цивільно-правової доктрини. Аналізуються чинники, які зумовлюють затребуваність цивілістичної доктрини в процесі цивільно-правового правового регулювання. Визначені перспективні напрями розвитку цивілістичної доктрини, серед яких: пошук нових форм і методів вдосконалення цивільного законодавства, спрямованого на охорону цивільних прав та відповідних суспільних відносин, участь доктрини у нормотворчості, у процесах розроблення концептуальних положень і стратегічних напрямів правової політики держави, підвищення ступеня її науковості та обґрунтованості, доцільності і послідовності, модернізації парадигми цивільного права, вдосконалення його теоретичних засад для розвитку цивілізованого регулювання цивільно-правових відносин.

Ключові слова: право, цивільне право, правова доктрина, правова догма, цивілістична доктрина, юридична наука, законодавство.

The article analyzes the theoretical and legal analysis and systematization of scientific approaches to the content of civil law doctrine in domestic and foreign jurisprudence and its role in improving the legal regulation of civil relations, taking into account the rule of law and the development of civil society in Ukraine. Emphasis is placed on the lack of a single concept of this legal phenomenon and a wide range of initial characteristics of its content, which creates prerequisites for different variants of its use in the conceptual apparatus of legal science, lawmaking and law enforcement processes. The content of the concept of legal doctrine and its relation to the concept of legal dogma is revealed. The concept and characteristics of the content of the doctrine of civil law as an integral part of the general legal doctrine are given. It is noted that civil doctrine as a conceptual basis for the formation of civil law and its development is characterized by the internal unity of historical and legal experience, scientific understanding of the current state of legal reality, which implies awareness of the need for changes in civil law. Forms of manifestation of civil law doctrine are considered. The factors that determine the demand for civil doctrine in the process of civil law regulation are analyzed. Perspective directions of development of civil doctrine are defined, which are search of new forms and methods of improvement of the civil legislation directed on protection of civil rights and the corresponding public relations, participation of doctrine in rule-making, in processes of development of conceptual provisions and strategic directions of legal policy of the state. validity, expediency and consistency, modernization of the paradigm of civil law, improvement of its theoretical foundations for the development of civilized regulation of civil law relations.

Key words: law, civil law, legal doctrine, legal dogma, civil doctrine, legal science, legislation.

Постановка проблеми. Вітчизняна правова система та юридична наука, в тому числі й наука цивільного права, в умовах модернізаційних трансформацій, пов'язаних зі змінами ідеалів й пріоритетів державно-правового розвитку у зв'язку з процесами євроінтеграції та тенденцією розвитку і наближення європейських правових систем, інтенсивним розвитком цивільного обороту та ринкових відносин та ускладненням їх правової регламентації, переживають період свого оновлення й самовизначення. У цих умовах питання про подальші шляхи розвитку державності, способи ефективного управління суспільством, про майбуття правової системи стають для юриспруденції особливо актуальними. Звільняючись від колишніх теоретичних догм і спрощених підходів до визначення сутності соціально-правових явищ, сучасна юридична наука виходить на принципово нові рубежі осягнення свого предмету, визначаючи тим самим і нові орієнтири досліджень, націлених на пошук найбільш оптимальних моделей розвитку правової системи та державності [2, с. 3].

Актуальність теми дослідження зумовлена теоретичною і практичною значущістю формування вихідних категорій, за допомогою яких відбувається розвиток наукового знання про сутність цивільного права, його дії, тлумачення та застосування. До числа таких категорій належить і правова доктрина, яка створює юридико-логічну модель як

розуміння і тлумачення об'єктивного права, так і його фактичного встановлення і дії у реальній дійсності [6, с. 3].

У юридичній науці, яка широко оперує терміном «доктрина», нині не склалося не тільки єдиного розуміння її сутності, виконуваних функцій, місця в системі джерел (форм) права, а й консенсусу з питання про спільний вектор вироблення такого розуміння, незважаючи на наполегливі заклики сформувати парадигму юридичної доктрини ХХІ століття [1, с. 6–8]. Це ускладнює дослідження як самого права, так і інших соціальних явищ, які безпосередньо пов'язані з дією об'єктивного права. Водночас правова доктрина як система панівних у суспільстві уявлень про право здатна не тільки відображати юридичну дійсність, а й творчо перетворювати всі частини правової системи суспільства – правосвідомість, правотворчість, правореалізація і позитивне право [3, с. 3]. Зокрема, в умовах відсутності внутрішньої єдності джерел цивільного законодавства, прогальності і певної законодавчої невизначеності правової регламентації окремих норм і інститутів найважливіших підгалузей сучасного цивільного права цивільно-правова доктрина права стає теоретичною опорою та інструментом удосконалення цивільного законодавства та надання йому послідовності, стабільності і системності.

Мета дослідження є теоретико-правовий аналіз та систематизація наукових підходів до змісту цивільно-

правової доктрини у вітчизняному та зарубіжному правознавстві та її ролі в удосконаленні правового регулювання цивільно-правових відносин з урахуванням модернізаційних трансформацій, пов'язаних зі змінами ідеалів і пріоритетів державно-правового розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні моделі і концепції, присвячені методологічним підставам правової доктрини, отримали своє відображення у працях відомих вітчизняних та зарубіжних учених, таких як С.С. Алексєєв, М.І. Байтін, В.А. Бачинін, В.Г. Графський, О.С. Юффе, Л.А. Каламкарян, Д.А. Керимов, Р.З. Лівшиц, А.В. Малько, Н.М. Марченко, Н.І. Матузов, В.І. Мельников, Г.І. Муромцев, В.С. Нерсесянц, І.В. Семеніхін та інші. Водночас слід констатувати, що у вітчизняній науці поки відсутнє цілісне розуміння сутності та змісту як правової доктрини загалом, так і доктрини цивільного права, які б відповідали сучасному рівню розвитку правової науки. Категорія «доктрина права» у вітчизняній науці переважно вивчається з позиції дослідження її ролі як формального джерела права. Основна дискусія ведеться з проблеми співвідношення доктрини із законом та іншими офіційно визнаними формами права. Але нині ця проблема вийшла за межі такої вузької сфери і потребує загальнотеоретичної розробки.

Виклад основного матеріалу. Розкриття змісту поняття «доктрина цивільного права» вимагає звернення до загально теоретичного розуміння «доктрини права» та тісно пов'язаного з ним терміну «догма права». Варто зауважити, що термін «догма права» був поширеним серед класиків правової науки, в тому числі й цивілістики, позаминулого і минулого століть, тоді як у сучасній юриспруденції використовується не так часто. У наукових джерелах під догмою права розуміється умовне найменування одного з напрямів юридичної науки, який полягає у вивченні, коментуванні, систематизації та логічному тлумаченні норм чинного права, визначенні основних правових понять, тобто, як зазначає О. Зайцев, у формально-логічній обробці тієї чи іншої галузі права з метою її правильного застосування і вдосконалення законодавчої техніки [4]. За словами цитованого автора, «нині поняття «догма права», як правило, розглядається в двох значеннях: як цілісна сукупність правових норм (позитивне право) і як діяльність юристів із систематизації, опису та логічного тлумачення позитивного права, виявлення його основних принципів, але поняття «догма права» має і інші визначення, наприклад, як система основних положень (постулатів) вчення або наукового напрямку» [4].

У дореволюційній цивілістичній концепції «догма права» розглядалося крізь призму визначення основних завдань правознавства, у тому числі і стосовно сфери цивільного права. Так, відомий цивіліст, професор Г. Шершеневич стверджував, що «догматика полягає в систематичному викладі норм цивільного права, що діють нині у відомій країні. Завдання це досягається за допомогою досить складного процесу, який полягає в описі, узагальненні, класифікації норм, а також у встановленні юридичних визначень», а також, що «догма в цивільному праві має своїм предметом коло явищ, відмінних від тих, які вивчаються іншими науками, а саме приватно-правові норми» [12].

Відомий вчений-правознавець, автор багатьох оригінальних філософсько-правових концепцій теорії права та концепції цивілістики В. Нерсесянц під догмою права розуміє «загальноприйняті в юриспруденції (у правовій доктрині тієї чи іншої юридичної школи, напрямку) вихідні основні положення про позитивне право, його встановлення і дії [8, с. 382–384]. Розкриваючи співвідношення понять «догма права» і «доктрина права», В. Нерсесянц відзначав, що «вчення про догму права (розроблення та обґрунтування її загальної концепції, системи загалом і окремих положень) прийнято називати доктриною права (доктриною позитивного права). Доктрина права – це збірне поняття для позначення всієї сукупності юри-

дико-наукових трактувань і суджень про позитивне право, що становлять основу догми права» [8, с. 382–384]. На думку цього вченого, «за допомогою цих юридично-пізнавальних форм доктрина права логічно упорядковує суперечливий і хаотичний емпіричний матеріал чинного права у вигляді цілісної і внутрішньо узгодженої системи позитивного права (з відповідними структурними елементами, їх взаємозв'язками тощо), і, таким чином, створює певну юридично-логічну (розумову) модель позитивного права – модель (логіко-теоретичну конструкцію, схему, спосіб і метод) як для належного доктринального розуміння та тлумачення позитивного права, так і для його фактичного встановлення і дії в реальній дійсності» [8, с. 382–384].

У юридичних джерелах «правова доктрина» визначається як: «сукупність (система) наук, знань про певне правове явище» [13, с. 275]; «розроблені й обґрунтовані вченими-юристами позиції, конструкції, ідеї, принципи і судження про право, які в тих чи інших системах права мають обов'язкову юридичну силу» [9, с. 401]; «документ, який містить концептуально оформлені правові ідеї, принципи, що розроблені вченими з метою вдосконалення законодавства, усвідомлені (сприйняті) суспільством і підтримуються (формалізуються) державою» [11, с. 221].

Деякими авторами надається більш розлоге визначення поняття «правова доктрина». Так, у дослідженні А. Зозулі доктрина права представлена як збірна категорія для позначення всієї сукупності юридико-наукових трактувань і суджень про позитивне право, в межах яких розробляються і обґрунтовуються юридико-пізнавальні форми пізнання права і правових явищ, принципи, поняття, терміни, конструкції, способи, засоби, прийоми тлумачення позитивного права: його джерел, системи, структури, дії і застосування, порушення і відновлення [6, с.9]. Доктринальність трактуванням і судженням про позитивне право, на думку цього автора, надає їх визнання державою, яке забезпечує втілення її теоретичних конструкцій у юридичний складник державної політики та в поточне законодавство, і юридичною спільнотою як узгоджену і домінуючу в конкретний історичний період систему поглядів на правову реальність, пріоритети, принципи, форми, засоби та методи правового регулювання суспільних відносин [6, с. 9].

А. Васильєв визначає правову доктрину як систему ідей про право, що виражають певні соціальні інтереси і визначають зміст і функціонування правової системи, безпосередньо впливають на волю і свідомість суб'єктів права, визнаних в якості обов'язкових офіційно державою шляхом посилання на праці авторитетних знавців права в нормативно-правових актах або юридичній практиці в силу їх авторитету і загальноприйнятості [3, с. 7]. На його переконання, за своєю юридичною природою правова доктрина в раціональній формі відображає правову дійсність і наділена регулятивними можливостями щодо ідеологічного, виховного впливу на волю і свідомість суб'єктів права з метою переконання їх у необхідності дотримання певних типів правомірної поведінки. Втіленням регулятивної функції правової доктрини є те, що остання є джерелом права і виступає формою вираження і закріплення правових норм [3, с. 7].

На думку С. Батуриної, правова доктрина являє собою систему ідей, поглядів і положень основоположного і концептуального характеру, які розробляються юридичною наукою, опосередковані юридичною практикою і які в силу цього мають загальнозначущий характер для правової системи, оскільки ґрунтуються на загальновизнаних принципах і цінностях, відображають закономірності і тенденції державно-правового розвитку країни, поділяються авторитетною думкою вчених-юристів і, таким чином, формують певний тип праворозуміння, відповідно до якого функціонує і розвивається правова система. Зі змістовної сторони правова доктрина являє собою

комплексну і системну категорію, що включає такі складники: правові знання, правові цінності, правові догми, правові ідеї, правові традиції, і правовий досвід (практику), які, в кінцевому підсумку і визначають відповідні моделі правового регулювання в конкретному державно-правовому просторі [2, с. 9].

С. Батурина вважає, що концептуальне осмислення правової доктрини складається з таких складників: правова доктрина як самостійна правова категорія, що має основоположне значення для юридичної науки; правова доктрина як система детермінант, що є критеріями розвитку, правової системи, ступеня свободи особистості, її захищеності від сваволі з боку держави і механізми взаємної відповідальності держави і людини в суспільстві, що трансформується в соціумі; правова доктрина як культурно-правовий феномен, що відображає якість і специфіку сучасного правового життя, рівня розвитку законодавства, вдосконалення юридичної практики, що сприяє процесу гармонізації суспільства і його інтеграції в загальносвітовий простір [2, с. 9].

Як слушно відзначає І. Семеніхін, правова доктрина як практично зорієнтований комплекс наукових знань про право має складну багаторівневу структуру, елементи кожного рівня якої відрізняються за рівнем абстрактності і мають різний ступінь узагальнення [10, с. 28–29]. До цієї структури цей автор відносить *часткову правову доктрину* – «рівень галузевих доктринальних розробок, у яких ґрунтовно досліджуються певні галузі права: вивчається їх природа, особливості формування, тенденції розвитку, вдосконалюється понятійно-категоріальний апарат. У межах галузевих правових доктрин розробляються доктрини підгалузеві та інститутів права. Їх формування, як і відповідних галузей права, зумовлене потребами правового регулювання у певній сфері суспільних відносин. Як правило, виникнення галузевої правової доктрини за часом передуює формуванню відповідної галузі права» [10, с. 28–29].

Такою галузевою доктриною, яка є невід’ємною складовою частиною загальної правової доктрини, є цивільно-правова доктрина.

Цивільно-правова доктрина розглядається як концептуальна основа для визначення предмета і методу цивільно-правового регулювання, реалізації системного підходу до принципів, функцій і джерел цивільного права [5, с. 10]. На думку О. Зайцева, цивілістична доктрина як концептуальна основа формування цивільного права і його розвитку характеризується внутрішньою єдністю історико-правового досвіду, наукового осмислення актуального стану правової дійсності, з якого випливає усвідомлення потреби в змінах системи цивільно-правового регулювання на майбутнє, що обумовлює формування відповідних тенденцій його розвитку [5, с. 10]. При цьому, зауважує автор, спадкоємність правової доктрини забезпечує її внутрішню стійкість і стабільність, знижуючи залежність від впливу факторів економічного і політичного характеру і забезпечуючи еволюційний розвиток цивільного законодавства [5, с. 10].

Формами вираження цивільно-правової доктрини є: принципи цивільного права як засадничі ідеї, що визначають сутність й призначення цивільного права; формування основних юридичних понять та категорій цивільного права; наукове (доктринальне) тлумачення цивільно-правових норм та незалежна наукова експертиза в процесі законотворчої діяльності і обґрунтування положень, які набувають нормативного значення.

Доктрина цивільного права проявляється як матеріальне джерело цивільного права за допомогою: надання творам юристів обов’язковості в нормативних правових актах; посилення на доктринальні позиції цивілістів, які виражені в конкретних творах під час ухвалення рішення по конкретній юридичній справі; посилення на доктри-

нальні положення як загальновідомі і загальновизнані, що становлять собою апеляцію до загального рівня професійної правосвідомості; використання в судових рішеннях термінології, не відомої законодавству, але яка отримала теоретичне обґрунтування в юридичній науці з метою усунення існуючих прогалів і суперечностей [5, с. 9–10].

Як відзначає А. Зозуля, у сучасному вітчизняному праві існує таке коло чинників, що зумовлюють затребуваність доктрини в процесі правового регулювання: сприйняття офіційною правовою ідеологією ідеї верховенства права, яка в свою чергу вимагає нового підходу до принципу законності; вимога підвищення системності, якості законодавства, націленості його на реалізацію і захист демократичних і гуманітарних цінностей; необхідність використання інших, крім нормативно-правового акта, джерел права в правовій системі; необхідність пошуку оптимального поєднання традиційних і нетрадиційних правових способів вирішення юридичних конфліктів, в тому числі в сфері легітимації публічної політичної влади, міжнародних і міжконфесійних відносин; необхідність гармонізації законодавства в рамках участі держави в міждержавних політико-правових утвореннях [6, с. 22–23].

Затребуваність доктринальних досліджень у сфері цивільно-правового регулювання зумовлена новими завданнями, які продиктовані часом, розвитком громадянського суспільства і новими викликами, які стоять перед цивільним законодавством України. В цьому сенсі вірним є зауваження академіка Н. Кузнецової щодо необхідності «наповнення цивілістичної доктрини висновками щодо подальшого поглиблення приватно-правових засад у механізмі регулювання цивільних відносин, врахування тенденцій, які характерні для цивілізованого громадянського суспільства» [7, с. 51–53]. Цілком погоджуємося з думкою вченої, що нині «просвітопиский вибір, зроблений народом України в 2013–14 роках, повертає нас обличчям до європейських підходів та тенденцій розвитку європейських приватно-правових систем», що «натепер є дуже актуальним проведення ґрунтовного системного аналізу джерел міжнародної уніфікації приватного права, акцентуючи увагу не тільки на загальних принципах, що, безумовно, є надзвичайно важливим, але і на розвитку окремих інститутів цивільного права та запропонованих механізмах і юридичних конструкціях, спрямованих на їх вдосконалення. На жаль, поки в українській цивілістичній доктрині недостатньо таких досліджень, часто-густо автори звертаються лише до фрагментарного розгляду окремих положень» [7, с. 51–53]. Акцентуючи увагу на активізації наукових досліджень щодо аналізу новітніх змін приватно-правових порядків європейських країн із метою розроблення пропозицій щодо гармонізації вітчизняного цивільного законодавства із законодавством Європейського Союзу, насамкінець Н. Кузнецова зазначає, що «цивілістична наука на нинішньому етапі має забезпечувати процес вдосконалення цивільного законодавства України обґрунтованими висновками щодо необхідності оновлення структури ЦК, використання новітніх юридичних конструкцій, запропонованих у процесі гармонізації та уніфікації сучасного приватного права, аналізу практики застосування чинного цивільного законодавства» [7, с. 51–53].

Висновки. Використання в юриспруденції категорії «доктрина» цивілістами та представниками інших галузей права характеризується багатозначністю її трактувань. Відсутність єдиного поняття цього правового явища та широкий спектр вихідних характеристик його змісту створює передумови і для різних варіантів її використання в понятійному апараті юридичної науки, правотворчих і правозастосовних процесах, що ускладнює визначення ролі цивілістичної доктрини як регулятора суспільних відносин.

Перспективними напрямками розвитку цивілістичної доктрини є пошук нових форм і методів вдосконалення цивільного законодавства, спрямованого на охорону цивільних прав та відповідних суспільних

відносин, участь доктрини у нормотворчості не тільки для вироблення категоріального та дефінітивного матеріалу, а й у процесах розроблення концептуальних положень і стратегічних напрямів правової політики держави, підвищення ступеня її науковості та обґрунтованості, доцільності і послідовності, модернізації парадигми цивільного права, вдосконалення його теоретичних засад, додання йому якостей, необхідних для ефективного управління економікою в сучасних геополітичних умовах та створення сприятливих умов для розвитку цивілізованого регулювання цивільно-правових відносин. Значення доктрини цивільного права як основи нормотворчого процесу проявляється у формуванні стійких поведінкових стереотипів та доктринальних установок, що дають змогу зробити усвідомлений науково обґрунтований вибір тієї чи іншої правової конструкції, правового засобу або способу захисту права, тобто саме через правову доктрину формується науковий характер правотворчості [5, с. 7–8].

ЛІТЕРАТУРА

1. Байтин М.И. О формировании российской юридической доктрины нового столетия / М.И. Байтин. *Российская юридическая доктрина в XXI веке: проблемы и пути решения : научно-практическая конференция*. Саратов, 3–4 октября 2001 г. / отв. ред. А. И. Демидов. Саратов : СГАП, 2001. С. 6–8.
2. Батурина С.В. Традиции российской правовой доктрины: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01. Кубанский гос. аграрн. ун-тет. Краснодар. 2008. 27 с.
3. Васильев А.А. Правовая доктрина как источник права: историко-теоретические вопросы : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01. Алтайский государственный университет. Красноярск. 2007. 28 с.
4. Зайцев О. Современные проблемы доктрины гражданского права. URL: <https://www.livelib.ru/book/3376/readpart-sovremennye-problemy-doktriny-grazhdanskogo-prava-oleg-zajtsev/~4>
5. Зайцев О.В. Становление и развитие современной доктрины гражданского права в России: автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук. 12.00.03. Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации. Москва 2017. 56 с.
6. Зозуля А.А. Доктрина в современном праве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01. Санкт-Петербургский Гуманитарный ун-тет профсоюзов. СПб., 2006. 23 с.
7. Кузнецова Н.С. Цивілістична наука як підґрунтя для розвитку та вдосконалення цивільного законодавства України. *Проблеми цивільного права та процесу : тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. світлій пам'яті О. А. Пушкіна*. Харків, 24 трав. 2019 р. / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Харків. обласний осередок Всеукр. громад. орг. «Асоціація цивілістів України». Харків : ХНУВС. 2019. 368 с. (с. 51–53).
8. Нерсисянц В.С. Общая теория права и государства. Учебник для юридических вузов и факультетов. Москва: Издательская группа НОРМА—ИНФРА, 1999. 552 с.
9. Нерсисянц В.С. Общая теория государства и права: учебник. Москва: ИНФРА-М, 2012. 560 с.
10. Семеніхін І.В. Правова доктрина: поняття, ознаки, структура. *Проблеми законності*. 2016. – № 132. С. 26–36
11. Скакун О.Ф. Теорія права і держави: підручник. Київ: Правова Єдність, 2009. 519 с.
12. Шершеневич Г.Ф. Задачи и методы гражданского правоуказания. Казань: Типо-литография Императорского университета. 1898 г. 46 с. URL: <https://www.allpravo.ru/library/doc99p/instrum1916/>
13. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: «Укр. енцикл.». 1998. Т. 2: Д-Й, 2003. 744 с.